

TÜRKİYE - AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİNİN ANATOMİSİ

Taner BERKSOY*

Özet**

Türkiye - Avrupa Birliği ilişkileri, hiçbir zaman bir kopma noktasına gelmemekle beraber, tam anlamıyla bir istikrara da kavuşmamıştır. Ancak yaşanan olumsuzlukları değerlendirirken taraflara tek yanlı ve sığ eleştiriler getirmekten kaçınılmalıdır. İlişkilerin bu güne kadar istenilen noktaya varamamasındaki en temel neden, tarafların kendi nesnel koşullarının ve geleceğe yönelik tercih ve niyetlerinin zamanla değişmesidir. Burada Türkiye'nin ekonomik ve siyasi eksenindeki uygulamalarının ve Avrupa ile ilişkilerinde çift kişilikli bir politika izlemesi kadar, AB'nin kendi içinde yaşadığı dönüşümün Türkiye'ye bakışı üzerinde yarattığı olumsuzluklar da etkili olmuştur.

Türkiye ile Avrupa Birliği (AB) arasındaki ilişkiler yeni bir evreden geçiyor. Yeni dönemin gerilimli ve soğuk ilişkilerin egemen olduğu bir süreç olarak yaşanacağı anlaşılıyor. Gerilimin arka planında AB'nin kuruluşunun ertesinde başlatılan ve formelleştirilerek anlaşmalara, yasal prosedürlere bağlanan ortaklık ilişkilerinin tıkanıdığı ve adeta kopma noktasına geldiği düşüncesini uyandıran gelişmeler yatıyor. Türkiye ile AB arasındaki uluslararası anlaşmalarda öngörülen gümrük birliği aşamasının tamamlanmasının ardından, Türkiye'nin sözkonusu anlaşmalardan kaynaklanan tam üyelik hakkının AB tarafından reddedildiği, Avrupa'nın bundan sonraki bütünleşme ve genişleme projeksiyonunda Türkiye'nin dışlandığı izlenimini veren beyan ve kararlar bu gelişmelerin başında geliyor.

Bu süreçle ortaya çıkan gerilimli atmosfer içinde oldukça sert ve yaygın tepkiler üretildi. Ancak bu tepkilerin genellikle sığ, tek eksenli ve dar görüş açısına sahip gö-

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İngilizce İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

** For the summary in English see the end page of the Article

rüşlerden oluştuğu gözlemlendi; ya Avrupa'nın Türkiye'ye karşı düşmanca bir tavır takındığı vurgulandı, ya da Türkiye'nin siyasal ve toplumsal uyumda isteksiz ve beceriksiz davrandığı öne sürüldü. Bu tür sığ ve dar görüşlü tepkilerin egemen olduğu ortamda Türkiye ile AB arasındaki ilişkilerin tarihsel oluşumu içindeki bütünselliğinin kavranması ve zaman içinde değişen koşullara bağlı olarak ilişkilerin sergilediği devrimin algılanması mümkün olmadı.

Türkiye ile AB arasındaki son gerilim bu tür dönemeçlerin ilk örneği değil. Önceki dönemlerde de gerilimler ve darboğazlar oluşmuş, ilişkilerin soğutulduğu ve giderek dondurulduğu gelişmeler yaşanmıştı. Ancak böylesi sorunların en yoğun olduğu dönemlerde dahi taraflar birlikte var olma tercihlerini değiştirmediler. Yolların fiilen ayrılması, ilişkilerin bütünüyle kopartılması gibi bir niyet her iki tarafta da oluşmadı. Tersine ilişkileri yürüten kurumsal yapılar ve bunların arasındaki ilişkiler kordonu ve işlerliklerinin bozulmamasına özen gösterildi.

Temel bir kopmadan kaçınılması, ilişkilerin sürekli olarak aynı kulvarda tutulduğu, her tıkanmanın ardından bırakılan noktadan başlandığı anlamına gelmiyor. Tersine, gerilim ve soğuklukların sonrasında yeniden müzakere sürecine dönüldü ama, her geri dönüşte müzakere gündemi değiştirildi, Türkiye için yeni bir "ortaklık koşulları" kümesi müzakereye açıldı. Müzakere zemini muhafaza edilse bile, gündemin değişken olması, ilişkilerin gerilimli ve çekişmeli yürütmesine önemli ölçüde katkıda bulundu. Gündem değişkenliğinin nedenini ise, kesin niyet değişimlerinden çok, tarafların kendi nesnel koşullarının ve geleceğe dönük tercihlerinin değişmesinde aramak doğru olur.

Türkiye ile AB arasındaki ilişkilerin tarihi neredeyse yarım yüzyıla uzanacak bir zaman dilimine yayılıyor. Zengin ayrıntıya sahip olan bu süreç maddi koşulları ve gelişme tercihleri zaman içinde değişen ve farklılaşan iki tarafın bir araya gelme çabasının tarihi olarak özetlenebilir. Gerçekten de başlangıç noktasından bu yana Türkiye'nin siyasal, toplumsal ve ekonomik koşulları, kendi gelişme perspektifine ilişkin temel tercihleri önemli ölçüde değişti. Avrupa entegrasyonu da değişen siyasal ve ekonomik koşulların yanısıra zaman içinde farklılaşan tercihlerin yönlendirmesiyle gelişip, genişledi. Her iki tarafın da başlangıç konumlarından uzaklaşmalarını gerektiren bir değişimler farklılaşan koşul ve tercihlerin yeniden uyumlandırılması ve yeni ortaklık perspektiflerinin oluşturulmasını zorunlu kıldı. Türkiye ve AB ilişkilerinin sık sık gerilimlere ve kararsızlıklara sürüklenip, kesintilere uğramasının temelinde tarafların kendi evrenlerindeki değişimlerin yarattığı etkiler ve bunların doğurduğu sonuçlar yatıyor. Bu tür darboğazların niteliğini doğru kavrayabilmek ve olası gelişmeleri doğru kestirebilmek için Türkiye ile AB ilişkilerinin tarihini böyle bakış açısıyla yeniden gözden geçirmek gerekiyor. Kısacası sözkonusu ilişkilerin anatomisini irdelemeden son dönemeçteki sorunları doğru ve nesnel bir temele oturtmak pek mümkün görünmüyor.

1- Türkiye ile AB İlişkilerinin Kuruluş Dönemi

Bugün Avrupa Birliği olarak anılan ve ekonomik entegrasyonun ötesinde bir siyasal ve toplumsal bütünleşmeyi tanımlayan oluşuma Türkiye'nin katılma başvurusu henüz entegrasyon hareketinin ilk evresinde, ortak pazar oluşturma aşamasında gerçekleşti. Bu evrede entegrasyon hareketine katılma koşulları neredeyse bütünüyle ekonomik değerlendirmeler üzerine oturtuluyordu. Katılım koşulları kümesinde siyasal ve toplumsal kriterler de var olmakla birlikte, bunlar oldukça gevşek terimlerle ifade ediliyor ve geri planda tutuluyordu. Türkiye'ye de katılım koşulları bu anlayış çerçevesinde uygulandı. Ekonomik ortaklığın ilk aşamasını oluşturacak olan bir gümrük birliği hedefi belirlendi, ekonomik uyum takvimleri yapıldı, harekete geçirildi.

Bu aşamada Avrupa'nın siyasal koşulları ve ülkelerin ekonomik konumları entegrasyon hareketini salt ekonomi alanında sınırlı tutmayı ve bunun Türkiye'yi de kavrayacak şekilde genişletilmesini gerektirecek ve doğrulayacak nitelikteydi. Tarihi yüzyıllar öncesine uzanan siyasal entegrasyon vizyonunu bir ütopya olmanın ötesine taşıyacak siyasal ve toplumsal koşullar henüz oluşmamıştı. Ekonomik birleşme konusunda bile Avrupa'da ciddi tereddütlerin yaşandığı bu evrede, birlikteliğe katılım koşullarının siyasal ve toplumsal veriler ekseninde tanımlanması sözkonusu değildi. Öte yandan, dünyada blok geriliminin ve soğuk savaş kamplaşmasının en uç noktada yaşandığı bu devrede Avrupa'da ortak değerlerin tanımladığı bir birleşmeden çok, güvenlik kaygılarıyla tanımlanan bir siyasal birliktelik anlayışı egemendi.

Türkiye'nin Avrupa entegrasyonuna katılımı bu atmosferde ve ekonomi ağırlıklı biçimde formüle edildi. Avrupa'nın tavrı, düşmanca olmak bir yana, fevkalade dostane, özendirici ve destekleyiciydi. Ankara Anlaşması'nda tanımlanan ve takvime bağlanan hazırlık döneminde Avrupa Türk ekonomisinin ilk hazırlıklarını yapabilmesi için adeta tek taraflı olarak destek veriyor, Katma Protokol ise gümrük birliği aşamasının ötesinde Avrupa entegrasyonuna tam üyeliğin yolunu açıyordu.

Bu dönemde ilişkilerin sorunlu tarafının Türkiye olduğunu, altına imza koymasına rağmen takvime bağlı yükümlülüklerini gerçekleştirmekte Türkiye'nin zorlandığını söylemek doğru olur. Anlaşma hükümlerini aşındırıp, yıpratıcı tavır ve davranışlara Avrupa tarafından da rastlansa bile, bu evrede ilişkileri geren taraf Türkiye oldu.

Gerilim ve soğukluk yaratan tavrı Türkiye'nin dış politika tercihlerinde bir yön değişmesi ya da Avrupa doğrultusunda temel bir sapma olmasından kaynaklanmıyordu. Tersine, Türkiye'nin siyasal perspektifi açısından Avrupa'ya dönük yönü bu dönemde daha kesin bir vurguyla ön plana taşınmıştı. Türkiye'nin uyumsuz ve gönülsüz taraf izlenimi yaratan tavrı, Avrupa ortak pazarına katılım için öngörülen ekonomik koşullar ve stratejik yönelimin Türkiye'nin o dönemdeki nesnel koşullarına ve kalkınması için benimsediği stratejik doğrultuya uymamasından kaynaklandı. Av-

rupa ortak pazarının öngördüğü serbest ticaret ve pazar bütünleşmesi vizyonu, Türkiye'nin o dönemde benimsediği yüksek dozlu korumacılık ile özendirilen, iç pazara dönük ithal ikameci sanayileşme tercihi ile çelişiyordu. Bu temel çelişki Türkiye'yi Avrupa ile ilişkilerinin ilk adımında siyaseten istekli ama ekonomi açısından gönülsüz bir taraf konumuna itti.

Başlangıç evresinde takındığı tavır ve izlediği yol nesnel biçimde irdelendiğinde, Türkiye'nin adeta çift kişilikli, neredeyse şizofrenik bir davranış sergilediği görülür. Bu çift kişilikli davranışın temelinde iki önemli uyumsuzluk yatar. Yukarıda işaret ettiğimiz ekonomik koşullar ve stratejik tercihler arasındaki uyumsuzluk bunların birincisi ve belirleyici olanıdır. Bu çelişkinin Türkiye'yi ilişkilerin kurulmasından başlayıp, yürütülmesindeki kurumlaşmaya kadar yayılan bir başka ikileme sürüklediği görülmektedir. Avrupa'nın kendi bütünleşmesini henüz ekonomi alanında kurguladığı ve yeni ilişkilerini bu çerçevede geliştirdiği bu ilk aşamada Türkiye entegrasyona katılımını bütünüyle siyaset ekseninde ve Avrupa'ya dönük bir siyasal katılım vizyonu çerçevesinde algıladı ve düzenledi. Daha başlanıçta ortaya çıkan bu eksen farklılaşması, içeride ve dışarıda ciddi ikilemlerin yaşanmasına neden olacak biçimde sürdü gitti.

Geriyeye dönüp bakıldığında ilişkilerin kurulması aşamasında ortaya çıkan bu eksen farklılaşmasının yarattığı ikilemin izlerini hem farklı gelecek senaryoları taşıyan resmi belgeler arasındaki çelişkilerde, hem de sözkonusu senaryoları oluşturup, yaşama aktarma görevini üstlenen kamu kurumları arasındaki çekişme ve uyumsuzluklarda görmek mümkün. Siyasi otoritenin ülkenin ekonomik geleceğine ilişkin senaryosu ile Avrupa ekseninde oluşturduğu siyasal gelişme senaryosu arasındaki uyumsuzluklar dönemin Kalkınma Planları ve Avrupa Anlaşmaları belgelerinde yeterince sergilenmiştir. Ekonomik tercihi düzenleyip uygulamaya taşıyan Devlet Planlama Teşkilatı ile Avrupa anlaşmalarını oluşturup, yaşama aktaran Dışişleri Bakanlığı arasındaki gerilim ve çekişmeler de bilinen bir gerçektir.

Kalkınma Planlarında sergilenen gelişme stratejisi ile Avrupa ile imzalanan ve serbest ticaret bazında pazar bütünleşmesini öngören anlaşmalar arasındaki çelişki Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (BBKP) pek açık değildir. Gerçekten de Birinci Planda Avrupa konusu netlikten uzaktır ve planın kesin ve açık bir sanayileşme stratejisi taşıdığını söylemek de güçtür. Planın bir yerinde sermaye ve döviz darboğazını aşmak için sermaye malları ve ihraç ürünleri yatırımlarına yer verileceğine işaret edilerek (BBKP, s. 527) ithal ikameci bir tercihin öngörüldüğü izlenimi yaratılırken, bir başka yerinde hedeflerin dinamik mukayeseli maliyet yapısı gözönüne alınarak saptandığı ve uluslararası işbirliği ve ihtisaslaşma imkânlarından yararlanılacağı ifade edilerek (BBKP, s. 42) farklı bir yol izlendiği düşüncesi uyandırılmıştır. Konumuz açısından önemli olan planlama isteğinin yaşama aktarılması ile, Avrupa ilişkilerinin ilk adımlarının atılmasının rastlaştığı bu dönemde iki girişimin temel tercihleri arasında bir uyum çabasının gösterilmiş olmasıdır. Bu niteliği ile Birinci Planda öngörülen eko-

nomik yapılanma ileri için oluşturulan gümrük birliği vizyonunu zorlayacak ilke ve girişimleri pek fazla taşımamaktadır. Ankara Anlaşması da bu plan döneminin ikinci yılında uygulamaya girmiş ve temel bir uyumsuzluk görüntüsü vermemiştir.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın (İBKP) stratejisinin oluşturulması ve hedeflerinin belirlenmesinde bütünüyle farklı bir anlayış egemendir. Planda, sanayinin öncü sektör haline getirileceği açıkça ifade edilmekte, olanak bulunan alanlarda ithalatın yerli üretimde ikame edilmesi ilkesi benimsenmektedir. İkinci Planda yine işin mukayeseli üstünlük yönüne değinilmekte birlikte, ağır sanayi tesislerinin kurulması öngörülmekte, ara ve yatırım malları üretecek stratejik endüstrilerin geliştirilmesi ilkesi benimsenmekte, ihracat potansiyeli taşıyan alanlarda ithal ikamesine öncelik verileceği vurgulanmaktadır (İBKP, s. 100-120). İşin ilginç yönü, İkinci Planda Avrupa entegrasyonuna yapılan referansta dahi sanayiye bu birleşmede rekabetçi düzeye çıkartmak için emek yoğun sanayi alanlarında özel destek sağlanacağını ifade edilmesidir (İBKP, s. 123).

Kısacası, Türkiye'nin ekonomik yönünü belirlemede öngördüğü İkinci Plan döneminde daha nettir. Öte yandan, İkinci Plan dönemi Ankara Anlaşması'nın imzalanmasından dört yıl sonra başlamıştır. Türkiye'nin sanayileşmesi üzerinde belirleyici rol oynayacağı düşünülen Katma Protokol ise plan dönemi içinde imzalanmıştır. Plan tercihleriyle Katma Protokol'ün öngörülerinin temelden çelişik olduğu açıktır.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (ÜBKP) döneminde sözkonusu çelişki en uç noktaya taşınmıştır. Üçüncü Plan ile ithal ikamesi stratejisi en net ve belirgin konumuna ulaşmış, uygulanmasında ise ithal ikameci sanayileşmenin yaygınlaştırıldığı görülmüştür (ÜBKP, s. 1007-1008). Üçüncü Planın önemli bir özelliği de bu belgede ilk kez bir Avrupa vizyonu eleştirisinin yer almış olmasıdır. Adeta çift kişilikli tavır bir ayna netliğinde yansıtan bu eleştiride, Katma Protokol'ün öngördüğü takvim ve bunu gerçekleştirmekte kullanılacak iktisat politikası araçları Türkiye'nin kalkınma sorunlarını güçleştirici girişimler olarak nitelenmekte ve Avrupa ilişkileri Türkiye'nin kalkınma amaçları açısından "katı" bulunmaktadır (ÜBKP, s. 118).

Görüldüğü gibi 1960'lı ve 1970'li yıllarda Türkiye'nin Avrupa taahhütlerini belirleyen Ankara Anlaşması ve Katma Protokol serbest ticaret ve ekonomik bütünleşme söylemini seslendirirken, iktisadi tercih ve uygulamalarını belirleyen Kalkınma Planları tam tersi yönde, artan korumacılık arkasında ithalatın ikamesine dayalı bir sanayileşme ufkunu tanımlıyordu. Bu dönemde Türkiye'nin Avrupa söylemiyle içerideki uygulamaları tam ters yönde gelişti. Avrupa ilişkilerinin ilk dönemine egemen olan bu terslik Türkiye'nin huysuz ve uyumsuz taraf görüntüsü yaratması sonucunu doğurdu.

Yaptığımız analiz sözkonusu dönemde Avrupa'nın bütünüyle etkisiz ve masum taraf sayılması gerektiği anlamına gelmiyor kuşkusuz. Ancak Avrupa'nın Türkiye'ye

bakışında o dönemde Türkiye'deki kadar açık ve etkili bir çelişki içinde olmadığına da dikkat etmek gerekiyor. İlişkilerin ve Avrupa entegrasyonunun genişletilmesi sürecinde egemen olan ekonomik katılım ve pazar ortaklığı kriterleri açısından Türkiye'nin bu oluşuma katılması Avrupa çıkarları açısından doğru bir seçim olarak görünmektedir. Öte yandan, aynı dönemde kendi potansiyel üretim sınırlarına ulaşmış olan Avrupa'nın işgücü fazlası olan Türkiye'ye salt pazar ekseninde, bir üretim faktörü deposu olarak bakması da doğal ve kendi çıkarları açısından doğru bir seçimdir. Kısacası Avrupa'nın entegrasyonun başlangıç döneminde Türkiye'yi potansiyel bir kazanım alanı olarak değerlendirmiş ve ilişkilerini de bu çerçevede kurmuş olması pazar ortaklığına dönük temel tercihi açısından bir çelişki yaratmamıştır. Bu nedenle sözkonusu dönemde Avrupa'nın Türkiye yaklaşımı daha açık ve nettir. Gerekli tavizler verilmiş, potansiyel bir ekonomik kazanım sağlanmıştır.

Buna rağmen ilk dönemlerde Avrupa entegrasyonunun belli konularda sergilediği tavırların ilişkilerin gergin ve rahatsız sürdürülmesine katkı yaptığını da söylemek gerekir. O dönemdeki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) Türkiye için öngördüğü ve tek taraflı katkı sağladığı hazırlık aşamasının ardından başlayan geçiş döneminde, bazı istisnaların dışında, Türkiye'den gümrüksüz ithalatı gerçekleştirdi. Ancak AET benzer ayrıcalıkları "Genel Tercihler Sistemi", "Akdeniz Politikası" ve benzer anlaşmalarla pek çok ülkeye tanıyıp, ilişkilerini zenginleştirme tercihini de uygulamaya aktardı. Bu gelişmeler Türkiye'ye tanınan ayrıcalıkların hızla aşınıp, genel etkilerini yitirmelerine yol açtı ve Topluluk ile ilişkilerin gerginleşmesinde rol oynadı. Aynı dönemde AET'nin Türkiye ticaretinde benimsediği istisnaların ülkede ihracat potansiyeli yüksek alanlara yönelik olması da benzer etkiler yarattı. Nihayet AET'nin mali protokoller ve işgücünün serbest dolaşımı gibi alanlarda sergilediği olumsuz ve kaçınılmaz tavır da sözkonusu dönemde Avrupa'nın niyetinin arka planı hakkında kuşku doğurdu.

Tüm bu gelişmeler Türkiye'nin zaten temelde çelişik olan, siyaseten istekli ama ekonomi yönünde gönülsüz tavrının doğrulanıp, pekiştirilmesi için uygun veriler üretti. Türkiye'de bir Avrupa kuşkusu doğarken Avrupa'da da hazırlıksız ve isteksiz bir Türkiye izlenimi yerleşti.

2- Avrupa'nın Dönüşümleri

Avrupa entegrasyonunun salt bir pazar ortaklığı hedefinin ötesine geçip, toplumsal ve siyasal uyum vizyonuna kavuşması ve buradan da "Tek Avrupa" hedefine yönelmesi beklenenden hızlı gerçekleşti. Hedef böylesine bir birliktelik oluşturacak doğrultuda yenilenince, buna katılmanın koşulları da, ekonomik kriterlerin yanısıra, siyasal, toplumsal ve kurumsal uyumu ve kültürel harmoniyi amaçlayan kriterleri de içermeye başladı. Avrupa'nın nesnel koşulları ekonomik ve siyasal katılım kriterlerinin yanı sıra, paylaşılan bir uygarlık projesinde yer alınmasını, ortak değer ve tavırlara

sahip olunmasını gerektirecek yönde gelişmişti. Avrupa bu dönemde demokrasi, temel hak ve özgürlükler, insan hakları, yargı bağımsızlığı gibi kriterlerin entegrasyonuna katılımın olmazsa olmaz koşulları haline geldiği bir süreçten geçti. Avrupa artık ortak bir ekonomi alanının yanı sıra temel değer ve kuramları paylaşan ortak bir uygarlık alanı oluşturmanın peşine düşmüştü.

Avrupa ile ekonomik uyumda çelişkiler yaşayıp, zorlanan Türkiye, ortak alanda geçerli olan siyasal, toplumsal ve kurumsal koşullardan çok uzak olan yapılanması ve sivil yönetimle askeri güdümlenme arasında gidip gelen demokrasi ortamıyla bu yeni koşullara uyumda iyice zorlanmaya başladı. Pazar ortaklığı hedefinin geçerli olduğu dönemde görece destekleyici ve özendirici olan Avrupa tavrı, işin içine böylesine bütüncül bir ortaklık vizyonu girince tersine döndü ve dayatıcı, gerginleştirici, soğutucu bir karakter kazandı.

Öte yandan Avrupa'nın bu yeni vizyonunu ortak alanda hayata geçirmesi de oldukça sancılı oldu. Ekonomik ortaklığa kıyasla daha çapraşık ve bulanık olan siyasal ortaklık hedefi, Avrupa'yı hem tek bir siyasal alan tanımlamakta zorladı, hem de ortaklar arasında küçük grup dayanışmalarının tohumlarını atarak net bir ortak ilkeler seti oluşturulmasını güçleştirdi. Bu süreçte Avrupa, kendi iç birliğini kurabilmenin sancılarının yanısıra, nesnel koşullarını değiştiren ve siyasal uyum çabalarını daha da güçleştiren dış şoklar yaşadı. Avrupa entegrasyonunun deviniminde ortaya çıkan bu oluşumlar Avrupa Birliği'nin son genişleme evresindeki tercihleri ve Türkiye'ye karşı takındığı tavır üzerinde önemli etkiler yarattı.

Ekonomik ortaklığı siyasal birlikteliğe taşımaya hazırlandığı dönemde Avrupa iki sancılı genişleme, iki de önemli dış şok yaşadı. Avrupa'nın özellikle güneye genişlemesinde siyasal kaygıların ekonomik hesapların önüne geçtiği gözlemlendi. Ardından Avrupa önce petrol krizi, dünya ekonomik bunalımı ve küreselleşmeyle yüzleşmek zorunda kaldı. Hemen sonrasında da Doğu Bloku'nun çözülmesi, Doğu Avrupa ülkelerinin kimliksiz kalması ve iki Almanya'nın birleşmesi gibi dev boyutlu sorunlarla karşılaştı. Bu şoklar Avrupa'nın oluşturmaya çalıştığı tek coğrafya ve ortak siyasal alanda önemli sonuçlar doğurdu.

Ekonomik bunalım Avrupa'da köklü ve yerleşik bir durgunluğun yayılmasına yol açtı. Bunalım öncesinde tam istihdam düzeyine yaklaşan Avrupa, bunalımla birlikte bu konumunu yitirdi. Durgunluk Avrupa'nın kıt kaynağı olan işgücüne ihtiyacını azalttı. Teknolojik gelişme işgücü talebini daha da geriletirken, Doğu Avrupa'nın çökmesi ve Doğu Almanya'nın birleşme yoluyla Avrupa entegrasyonuna katılması işgücü arzını genişletti. Avrupa yaygın ve köklü bir işsizlik sorunuyla karşılaştı.

Bu gelişme Avrupa'nın Türkiye ile öngördüğü ekonomik ortaklığa bakış açısını değiştirdi. İşgücü açığı fazlaya dönüşen Avrupa'da, özellikle de Almanya'da, başlangıçta avantaj gibi görünen ve yaygın biçimde kullanılan Türkiye'nin işgücü fazlası bir tehdit unsuru gibi algılanmaya başlandı. Öte yandan, küreselleşmenin kızıştırdığı

rekabet yarışına ayak uydurabilme telaşı Avrupa'nın köklü sosyal refah devleti geleneğini sarstı. Artan işsizliğin yanısıra daraltılan sosyal güvenlik çemberi Avrupa'daki Türk varlığını pahalı finansman gerektiren bir yük haline getirdi. Böylece Avrupa'daki "Türk" algılaması radikal biçimde karakter değiştirdi.

Türkiye ile olan ekonomik ortaklık bağlantısında Avrupa'nın temel çıkarı yüksek koruma duvarlarıyla dışa kapatılmış olan pazarımıza girebilmektir. Başlangıçta Avrupa'nın gümrük birliğine hevesli olmasının ardında yatan güdü ortaklık bahanesiyle koruma duvarını aşabilmektir. Yukarıda değindiğimiz gibi, Türkiye'nin bu evrede isteksiz ve kaytarmacı davranışı da ulusal sanayinin kurulup, yaşatılabilmesi için kendi iç pazarını kimseyle paylaşmadan kullanabilme isteğinden kaynaklanıyordu.

Küreselleşme dalgasının getirdiği liberalleşme, dışa açılma, serbest ticaret yoluyla dünya pazarlarıyla bütünleşme eğilimleri her iki tarafın da görüş ve tavır değiştirmesi sonucunu doğurdu. Türkiye pazarı görece açık ve herkes için girilebilir bir alan haline gelirken, dışa açılan Türkiye için de Avrupa pazarı önemli bir başlangıç noktası, bir ihracat merkezi işlevini üstlendi. Avrupa optiğinden bakıldığında, korumacılığın tasfiyesi ile birlikte Türkiye'nin pazar cazibesi ve ortaklık nedeni, bütünüyle tükenmese de, tek başına ilişki belirleyecek gücünü yitirdi. Avrupa'nın kendi birlikteliğini ekonomik ortaklıktan siyasal birleşmeye taşıdığı, katılım koşullarının da ekonomiden siyasal ve toplumsal kaygılara kaydıracağı evreye rastlayan bu gelişme, Avrupa'nın Türkiye'nin önüne yeni koşullar koymasını ve bunların benimsenmesi için ısrarlı ve tavizsiz davranmasını kolaylaştırdı.

Aynı süreçte Avrupa'nın iç işleyişini ilgilendiren yeni siyasal gelişmeler de ortaya çıktı. Ekonomik bunalım ve hemen ardından gelen blok çözülmesi Avrupa'da ortaklık zemininin gevşemesine, ulusal hesap ve kaygıların yeniden yeşermesine yol açtı. Değişen jeopolitik koşullar Avrupa entegrasyonuna yeni boyutlar ilave etti. Almanya'nın neredeyse tek taraflı dayatmayla birleşmesi ve bunun Avrupa ortak ekonomik alanında yarattığı maliyetlerden doğan gerginlikler ulusallıkta direnmenin ve bu bağlamda Avrupa entegrasyonunun ana eksenlerinin yeniden tanımlanmasının önemli örneklerini oluşturdular.

Doğu Bloku'nun çözülmesi Avrupa Birliği'nin doğu sınırının yeniden ve acilen çizilmesi gereğini doğurdu. Uzun süre bloklar arası sınırı belirleyen bu çizgi Avrupa'nın ekonomik ve siyasal çıkarlarının yanısıra güvenliğini de koruyacak biçimde kuzeye ve doğuya doğru itilmek durumundaydı. Üstelik Rusya'nın her an yeniden bir merkez cazibesi oluşturabileceği vehmi bu sınır itme işine bir aciliyet duygusu da ekledi. Sonuçta, Avrupa Birliği'nin genişleme perspektifi ve öncelikleri acilen değiştirildi. Blok çözülmesinin öncesinde ekonomik çıkar ve Avrupa güvenliği açısından öncelikli olan Türkiye, çözülme sonrası süreçte bu konumunu yitirdi ve yeni genişleme perspektifinde kendisine yer bulamadı. Genişleme önceliklerinin değişmesi Avrupa'nın Türkiye'ye karşı tavır değiştirmesinde önemli rol oynadı.

İki Almanya'nın birleşmesinin Avrupa zemininde Almanya faktörünü güçlendirmesi ve bunun birlik içinde bloklaşma eğilimini beslemesi de önemli bir siyasal gelişme oldu. Nitekim birlik içinde Almanya'nın başını çektiği bir kuzey bloku eksenli oluşurken, Fransa'nın önderliğinde bir güney bloku kurgulama eğilimi de doğdu. Bu dönemde artık Almanya'nın öncelikli ilgi alanı dışında kalan Türkiye, pek de güçlü olmayan güney bloku desteğine rağmen zemin kaybetti. Avrupa Birliği'nin son genişleme takvimine tekabül eden coğrafyaya bakılınca doğu sınırının Almanya'nın tercih ve çıkarları doğrultusunda yeniden çizildiğini, Avrupa'nın son genişleme halkasının bundan başka bir şey olmadığı görülüyor. Bu yeni genişlemede nesnel koşulların ürettiği reel politika güdülerinin birliğe katılım için öne sürülen demokrasi, insan hakları, kurumsal uyum gibi kriterlerin önüne geçmiş olduğunu da gözden çıkarmak gerekiyor.

Birlik içi bloklaşmanın ürettiği dengelerin birliğin marjinal üyelerinin gücünü abartılı ve belirleyici bir düzeye çıkartması da Avrupa'da yaşanan siyasal sürecin bir başka sonucu oldu. Avrupa'nın son kararda Türkiye'ye önerdiği koşulların Yunan tezlerini taşıyor olmasını ya da kritik noktada Lüksemburg'un kraldan fazla kralcı davranma pervasızlığını sergilemesini bu optikten okumak ve Türkiye'den çok Avrupa'nın sorunu olarak değerlendirmek doğru olur.

Avrupa entegrasyonunun ortak pazar hedefiyle başlayıp, "Tek Avrupa" vizyonuna uzanan serüveninde yaşadığı değişim ve dönüşümler AB ile Türkiye arasındaki ilişkilerin 1980 sonrası dönemdeki gelişmesine önemli ölçüde yansdı. Bu dönemde ilişkilerde gözlenen gerilim ve rahatsızlıklarda bu dönüşümlerin önemli yansımaları oldu. 1980 sonrası dönemde Türkiye'de ciddi ve kapsamlı bir dönüşüm yaşandı.

3- Türkiye'de Dönüşüm

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, başlangıç döneminde Türkiye'nin Avrupa ilişkilerine temel bazı çelişkiler nedeniyle kararsız ve neredeyse çift kişilikli bir tavır ege-men oldu. İlişkilerin sonraki dönemlerinde bu çift kişilikli tavrın belki güdeleri ve görüntüleri değişti ama, özü hiç değişmedi. Türkiye'nin Avrupa tavrını tarif eden söylemiyle, bunu hayata taşıyacak olan eylemi hiç üst üste oturmadi.

Türkiye'nin sanayileşmesi ve kalkınması AB'ne karşı taahhütlerine rağmen dışa kapalı, ithal ikameci bir strateji çerçevesinde gerçekleşti. Ekonomik gelişme yerleşip oturduğunda, dünya ekonomisinin de küreselleşme doğrultusunda yön değiştirmesinin de katkısıyla, Türkiye ekonomisini dışa açmak durumunda kaldı. 1980 sonrasında ekonomi hızla liberalleştirilip, dünyaya açıldı. Bu süreçte Avrupa bağlantısı Türkiye'nin dünyaya açılan en önemli ve etkili penceresi oldu. Avrupa ortaklığının ekonomik koşulları adeta kendiliğinden yapılabilir hale geldi. 1980 son-

rasında ekonominin geçirdiği hızlı ve köklü değişim sonucunda Türkiye'nin Avrupa söylemiyle eylemini aynı yörengeye oturtabilmesi olanağı doğdu. Her iki tarafın ekonomi iklimine egemen olan liberal ve piyasacı tavır bu olanağı yarattı.

Türkiye'nin bu olanağı yeterince kullanabildiğini söylemek doğru olmaz. Ekonomi alanında doğan fırsat, bu kez ekonomi dışı koşulların ters yönde hareket etmesi nedeniyle kullanılmadı. Türkiye ekonomisi değişim sürecinden geçerken, Avrupa da kendi kulvarında epeyce yol almış ve yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Avrupa ortaklığına katılım kriterleri karakter değiştirmişti. Ortaklığa katılım için öngörülen koşullar salt ekonomik uyumu hedeflemenin ötesine geçmiş, siyasal, toplumsal ve kurumsal uyumu tanımlayan, ortak bir uygarlık projesine katılımı hedefleyen kriterlere dönüşmüştü. Türkiye'nin önüne bu yeni koşullar konuldu.

Türkiye'nin Avrupa sevdasının yeniden alevlendiği bu dönemde önüne konulan söylemiyle eyleminin bir kez daha sapmasına, çift kişilikli Avrupa tavrının geri gelmesine yol açtı. İnsan hakları, temel hak ve özgürlükler, yargı bağımsızlığı, siyasal hoşgörü ve demokrasi öngören yeni ortaklık kriterlerine Türkiye'nin açıkça hayır demesi sözkonusu değildi. Türkiye, Avrupa söylemini tüm bu uygarlık kriterlerini gönülden benimsediğini ifade edecek biçimde yeniden şekillendirdi. Tam üyelik için başvurup, gümrük birliği takvimine yeniden işlerlik kazandırdı. Türk siyasetçileri Avrupalı muhataplarına yeni koşulları benimsedikleri yönünde sözler verip, anlaşmaların altına imza koyarak bütünüyle Avrupalı bir görüntü sergilediler.

Ancak, yaşamı belirleyen gelişmeler bu yönde olmadı. Ekonomik istikrarsızlığın yanı sıra ciddi ve derin bir toplumsal ve siyasal çalkantı döneminden geçen Türkiye'de bu sürecin, AB'nin öngördüğü koşulların gerçekleştirilmesiyle değil, tersine, katı ve şiddet yanlısı bir "devlet tavrı" ile aşılabileceği anlayışı egemen oldu. Sivil siyaseti siyaset dışı güçlerin müdahale ve vesayet boyutu genişlerken, demokrasi alanı daraltıldı, temel hak ve özgürlükler zedelendi, yargının üzerine kalın bir kuşku perdesi gerildi. Böylece Avrupa'yı ortaklığa ikna etmek için benimsenen uygar ve Avrupalı Türkiye söylemiyle, ulusal alanda sürdürülen eylem birbirinden önemli ölçüde saptı. Türkiye'nin Avrupa tavrında gözlenen çift kişilikli karakter özelliği bir kez daha ilişkilere egemen oldu. Türkiye'nin Avrupa tavrını net olarak belirlemesini engelleyen bu özellik, Avrupa'nın kendi tercih ve niyetlerini Türkiye'ye dayatmasını kolaylaştırdı, Avrupa ortaklığı koşullarını olmadık kültürel ve siyasal arzularla genişletmesine olanak sağladı. Avrupa'nın bu olanağı kullanmadığını söylemek yanlış olur.

4- Sonuç

Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ilişkileri iniş çıkışlarla dolu, arızalı, engebeli bir yolda ilerledi. Avrupa, Türkiye'ye karşı tavrını kendi çıkar hesapları ve ortaklık dinamiğinin taşıdığı değişim ve dönüşümlerin çizdiği perspektifler doğrultusunda be-

lirledi. Türkiye'de kendi tercih ve hesaplarının belirlediği kulvarlarda yol almaya çalıŐtı. İlişkilerin anatomisi incelendiğinde tarafların sergilediği deđiŐkenliđin çoğu kez aynı yörüngede hareket etmelerini engellediği görülüyor. Gerçekten de kimi zaman düzgün ve uyumlu görüntü veren ilişkiler, kimi zaman da tamiri mümkün olmayacak ölçüde bozulduğu vehmini üretti. Ancak yolları bütünüyle ayırmak, geri dönüşü olanaksız biçimde kopmak hiç mümkün olmadı.

Türkiye ve AB ilişkileri son dönemde yine bulanık ve kararsız bir süreçten geçiyor. Yukarıda özetlenen analiz bunda Avrupa'nın geçirdiği dönüşümlerin izi olduğu kadar, Türkiye'nin sergilediği uyumsuz, çift kişilikli taraf kimliğinin de rolünün olduğunu gösteriyor. Nesnel bir değerlendirme için Türkiye ve AB ilişkilerinin anatomisinin doğru okunması gerekiyor. Bu tek taraflı, tek boyutlu ve siğ değerlendirmeler ve tepkilerden kaçınmanın en emin yolu gibi görünüyor.

* * *

Summary

Turkey - European Union relations could never gain stability, though they never came to a point of collapse. However, one should refrain from criticizing the parties unilaterally and superficially while assessing the difficulties. The basic reason why the relations could not have reached a satisfactory level is the change in the objective conditions and preferences and intentions of the parties which occurred as time passed. Turkey's practices in the economic and political spheres and its schizophrenic EU policies have affected the relations as well as the negative attitude of the EU, created by its internal evolution, towards Turkey.

